

Arkadiusz Stanisław Więch

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4888-1129>
(Uniwersytet Jagielloński)

Spółeczność żydowska dębickiego sztetla na przełomie XIX i XX wieku

Dębica na przełomie XIX i XX w. była przykładem typowego galicyjskiego miasteczka, które w większości zamieszkiwała ludność żydowska. Niestety, z racji niedostatecznie zachowanego materiału źródłowego nie można w pełni zaprezentować losów gminy żydowskiej w Dębicy. Możliwa jest jedynie szczątkowa rekonstrukcja, której podjął się autor w niniejszym tekście. Podstawę źródłową stanowią materiały zgromadzone w Archiwum Narodowym w Krakowie oraz Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, a także materiał wspomnieniowy, przede wszystkim zaś relacje zawarte w dębickiej księdze pamięci. Problematyka artykułu koncentruje się na przedstawieniu życia codziennego mieszkańców dębickiego sztetla, charakterystyce relacji pomiędzy żydowskimi i polskimi mieszkańcami, a także udziale Żydów w zarządzaniu miastem oraz prezentuje strukturę zawodową osób wyznania mojżeszowego.

Słowa kluczowe: Galicja, Żydzi, sztetl, Dębica, codzienność

Życie codzienne stanowi niezwykle szeroki temat badawczy. Może być zatem w różny sposób definiowane¹. Najczęściej, na co uwagę zwraca Maria Bogucka, pośród składających się na nie dziedzin są przede wszystkim kwestie materialno-bytowe, takie jak warunki egzystencji, zabudowa, metody pracy, wyposażenie mieszkań, pożywienie, ale także kwestie antropologiczne, jak mentalność, obyczajowość, religijność lub relacje narodowościowe². Przestrzenią, w której bardzo dobrze możemy zaobserwować poszczególne elementy życia codziennego, a szczególnie sprawy religijne i narodowościowe, był galicyjski sztetl³, czyli jak pisała Maria Kańska, „typowa, prowincjonalna

¹ Zob. T. Szarota, *Życie codzienne – temat badawczy, czy tylko popularyzacja? Na marginesie serii wydawniczych Hachette i PIW-u*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1996, t. 44, nr 3, s. 239–245.

² M. Bogucka, *Życie codzienne – spory wokół profilu badań, definicji*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1996, t. 44, nr 3, s. 242–253.

³ Na temat życia codziennego Żydów zob.: A. Cała, *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa 1992; T. Gąsowski, *Między gettem a światem. Dylematy ideowe Żydów*

mieścina galicyjska zamieszkała przez Żydów”⁴. Sztetl stanowił charakterystyczny element pejzażu ziem dawnej Rzeczypospolitej⁵, w którym następowało wzajemne przenikanie się kultur, religii i narodowości⁶. Izraelski filozof i znawca chasydyzmu Marc-Alain Ouaknin, pisząc o jego specyfice, zauważył: „Sztetl jest jednocześnie i «miasteczkiem» i jakby „małym państwem” [...]. Sztetl, żydowskie miasteczko w Polsce czy w Rosji, było bliskie natury [...] zamieszkiwali w większości Żydzi. Było to w gruncie rzeczy ich autonomiczne terytorium, sami nim zarządzali i czuli się całkowicie wolni od nabołatego problemu układania sobie stosunków z chrześcijańskim otoczeniem”⁷. Oczywiście jest to mocno uproszczony obraz, a ówczesna rzeczywistość była bardziej złożona, co zaobserwować możemy na terenie Galicji, której miasteczka stanowią dobry przykład sztetli zamieszkałych zarówno przez ludność polską, jak i żydowską w Galicji Zachodniej, a także ruską/ukraińską w przypadku Galicji Wschodniej⁸. Galicyjskie miasteczka funkcjonowały niejako na pograniczu dwu światów: miasta i wsi, stanowiąc mieszaninę wzorców typowych dla obu tych środowisk⁹. Pod koniec XVIII w. utraciły na znaczeniu, spadając często do rangi osad o charakterze miejskim, a ich rozwój nastąpić miał dopiero sto lat później, kiedy w czasach autonomii galicyjskiej niektórym z nich udało się wykorzystać sprzyjającą koniunkturę¹⁰. Najczęściej jednak przedstawiały dość opłakany wygląd, czego echa odnaleźć możemy w relacjach przemierzających Galicję podróżnych: „świnie, Żydy, śmieci, bezdenne błoto

galicyjskich na przełomie XIX i XX wieku, Kraków 1997; M. Tuszewicki, *Żaba pod językiem. Medycyna ludowa Żydów aszkenazyjskich przełomu XIX i XX wieku*, Kraków–Budapeszt 2015.

⁴ M. Kańska, *Daleko od Wiednia. Galicja w oczach pisarzy niemieckojęzycznych 1772–1918*, Kraków 1991, s. 159.

⁵ Zob. E. Hoffman, *Sztetl. Świat żydów polskich*, Warszawa 2001; *Sztetl* [w:] *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 653; Y. Petrovsky-Shtern, *The Golden Age shtetl. A new history of Jewish life in East Europe*, Princeton–Cambridge 2014; O. Goldberg-Mulkiewicz, *Miasteczko w miasteczku. Funkcjonowanie pojęcia sztetl*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 2012, t. 51, s. 61–76.

⁶ Zob. J. Hoff, *Wschodniogalicyski sztetl (na przykładzie Czortkowa)* [w:] *Historia. Społeczeństwo. Wychowanie*, red. J. Maternicki, M. Hoszowska, P. Sierzęga, Rzeszów 2003, s. 339–351; A. Bartosz, *Galicyjskim szlakiem chasydów sądecko-bobowskich*, Kraków–Budapeszt 2015.

⁷ M.-A. Ouaknin, *Chasydzi*, Warszawa 2002, cyt. za: A. Sabor, *Sztetl. Śladami żydowskich miasteczek. Działoszyce – Pińczów – Chmielnik – Szydłów – Chęciny*. Przewodnik, Kraków 2005, s. VII.

⁸ W przypadku obszarów Galicji Wschodniej od końca XIX w. możemy zaobserwować coraz intensywniejszy proces tworzenia się ukraińskiej tożsamości narodowej.

⁹ D. Kałwa, *Polska doby rozbiorów i międzywojenna* [w:] *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Chwalba, Warszawa 2006, s. 224.

¹⁰ A.S. Więch, *Miasteczko Pruchnik w XIX–XX wieku* [w:] *Pruchnik. Studia z dziejów miasta i okolic*, red. M. Wolski, Kraków 2014, s. 225.

lub tumany kurzu, oto główna ozdoba rynku i ciasnych uliczek”¹¹ oraz „miasteczko galicyjskie jest siedzibą tłumu żydowskiego, o którym nikt dotąd dokładnie nie wie, z czego właściwie żyje [...] brudne, rzadko gdzie brukowane, z błotem nieustającym po rynkach i ulicach, które chyba zaledwo kilkutygodniowa susza oczyszcza; z domkami drewnianymi właściwej architektury, mają też właściwy system w układzie ulic i placów. Niemal w każdym znajduje się ogromny rynek, który zdaje się był kiedyś wybrukowany, ale kamienie zapadły się z czasem, teraz trawa na nich porasta”¹². Przykładem takiego miasteczka-sztetla była przynależąca do Galicji Zachodniej Dębica.

Niestety, temat historii gminy żydowskiej w Dębicy nie doczekał się dotąd szerszego opracowania. W publikacjach zajmujących się regionem historyków pojawia się on niejako przy okazji prowadzonych badań¹³. Wpływ na taki stan rzeczy ma niezwykle słabo zachowana baza źródłowa, która w przeważającej mierze odnosi się do okresu międzywojennego oraz sytuacji Żydów w czasie II wojny światowej. W formie szczątkowej zachowały się fragmenty ksiąg metrykalnych i dotyczące postępowań spadkowych materiały notarialne. Ciekawym źródłem o charakterze wspomnieniowym jest żydowska księga pamięci¹⁴, która jednakże również w większości zawiera wspomnienia z okresu dwudziestolecia międzywojennego i opisuje czas Zagłady¹⁵.

Mieczysław Orłowicz w wydanym tuż przed wybuchem I wojny światowej *Ilustrowanym przewodniku po Galicji, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku*

¹¹ Cyt. za: J. Hoff, *Wygląd małych miast galicyjskich w XIX i na początku XX wieku* [w:] *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej. Materiały z sesji, Jasło 23–24 kwietnia 1999*, red. Z. Beiersdorf, A. Laskowski, Jasło 2001, s. 101.

¹² W. Kalinka, *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*, Kraków 1898, s. 55.

¹³ W odniesieniu do 2. połowy XIX w. czyni to Alojzy Zielecki w poświęconym dziejom Dębicy rozdziale w monografii miasta. Zob. A. Zielecki, *W czasach autonomii* [w:] *Dębica. Zarys dziejów miasta i regionu*, red. J. Buszko, F. Kiryk, Kraków 1995, s. 197–294. Temat relacji polsko-żydowskich, z naciskiem jednak na okres międzywojenny, pojawia się także w poświęconej dębickiej codzienności książce Arkadiusza Więcha. Zob. A.S. Więch, *Miasteczko. Życie codzienne mieszkańców Dębicy w latach 1900–1939*, Przemyśl 2012, s. 64–75. Historia gminy żydowskiej poruszona została również we wprowadzeniu do dębickiej księgi pamięci: A.S. Więch, *Wprowadzenie. Świat dębickiego sztetla* [w:] *Księga Dębicy. Kolebka naszej młodości. Wspomnienia żydowskich mieszkańców miasta*, red. A.S. Więch, Przemyśl 2014, s. 11–24.

¹⁴ Na temat żydowskich ksiąg pamięci jako źródeł historycznych: A.S. Więch, *Księgi pamięci jako źródło historyczne do badań społeczności żydowskiej na terenie obecnego województwa podkarpackiego*, „Biuletyn Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej” 2017, nr 4, s. 53–71.

¹⁵ Księga Dębicy wydana została w Izraelu w 1960 roku: *Sefer Dembiz*, red. D. Leibel, Tel Awiw 1960. Polskie wydanie ukazało się w 2014 r.: *Księga Dębicy. Kolebka naszej młodości. Wspomnienia żydowskich mieszkańców miasta*, red. A.S. Więch, Przemyśl 2014. W 2016 roku w USA pojawiło się wydanie amerykańskie: *Dembitz. Dębica. Memorial book*, red. D. Leibel, New York 2016.

Cieszyńskim zawarł niezwykle zwięzły opis Dębicy: „(111 km., 197 m. n. m.). Oddaleni z dworca ½ km., dorożka 80 hal. Zajazdy Bornsteina i Rechta. Restauracje Seredzińskiego, Bema i na dworcu. 6000 mieszk. W tem 4000 Żyd. Kościół gotycki z r. 1318”¹⁶. Miasteczko swoim korzeniami sięgało czasów średniowiecznych, a do rangi miasta podniósł je dokumentem lokacyjnym w 1358 r. Kazimierz Wielki. Dębica była miastem prywatnym, co niestety, wraz z położeniem pomiędzy dwoma miastami królewskimi (Pilznem i Ropczycami) nie sprzyjało jej rozwojowi. Często ulegała podziałom i zmieniała właścicieli, którymi byli: Gryfici (Dębiccy i Latoszyńscy), Górscy i Trzesiecy. Została zniszczona w okresie potopu szwedzkiego i w połowie XVIII w. podupadła. W 1785 r. została pozbawiona praw miejskich, które odzyskała dopiero w 1914 r.¹⁷. Nie można jednoznacznie stwierdzić, kiedy na terenie Dębicy pojawili się żydowscy osadnicy. Być może jak w innych, podobnych miasteczkach, nastąpiło to już w średniowieczu, jednakże znajdujące się w żydowskich wspomnieniach informacje o pierwszych wzmiankach obecności w Dębicy w roku 1471 nie znajdują potwierdzenia w zachowanym materiale źródłowym¹⁸. Informacji o obecności Żydów w miasteczku nie zawiera również najstarszy spis osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.¹⁹ Można jedynie przypuszczać, że napływ ludności żydowskiej do Dębicy mógł nastąpić w 2. połowie XVI i początkach XVII w. i mógł być związany z niekorzystnym dla żydowskich mieszkańców Pilzna i Ropczyc ustawodawstwem królewskim, które nakazywało im opuszczenie miejscowości²⁰. Osiedlanie się Żydów w Dębicy mogło mieć również związek z powstającą pod koniec XVII w., usytuowaną na terenie dawnego przedmieścia nową osadą, zwaną Nowym Miastem (Nową Dębicą)²¹. Pierwsze pewne wzmianki o obecności Żydów w Dębicy pochodzą z 2. połowy XVII w. i znajdują się w datowanym na 1676 r. rejestrze poboru pogłównego, który wymienia

¹⁶ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 341. Wcześniejsze wydanie pochodziło z roku 1914.

¹⁷ F. Kiryk, *Początki miasta i osady* [w:] *Dębica...*, s. 85–108; J. Rajman, *W okresie nowożytnym* [w:] *Dębica...*, s. 109–170; A. Zielecki, dz. cyt., s. 197–294; M. Wolski, *Rozpad dóbr dębickich Gryfów w XV i początkach XVI wieku*, „Teki Krakowskie” 1997, nr 5, s. 187–200.

¹⁸ Rok 1471 wspomina żydowski historyk Nathan Gelber w zamieszczonym w dębickiej księdze pamięci tekście poświęconym dziejom gminy żydowskiej. N. Gelber, *Historia Żydów w Dębicy* [w:] *Księga...*, s. 30–31; A. Więch, *Wprowadzenie...*, s. 11–24.

¹⁹ M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z roku 1507*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974, nr 3, s. 11–15.

²⁰ Wydany przez Stefana Batorego w 1577 r. edykt dla Pilzna oraz przez Zygmunta III Wazę w 1604 r. edykt dla Ropczyc; K. Szczeklik, *Pilzno i pilźnianie*, Kraków 1911, s. 54–55; W. Tabasz, *Podkarpaccy Żydzi. Codziennosc, noc, nadzieja*, Ropczyce 2009, s. 17.

²¹ J. Rajman, dz. cyt., s. 143–144.

dwóch żydowskich mieszkańców miasteczka²². O obecności Żydów mówi także dotyczący zasady uboju rytualnego statut cechu rzeźnickiego z 1690 r.²³ Niedługo później, bo w początku XVIII stulecia, rozgorzał pomiędzy katolikami a żydowskimi mieszkańcami Dębicy spór podsycany przez kolejnych dębickich proboszczów: Michała z Młodocina Młodeckiego (proboszcz w latach 1689–1705) i Jana Wojciecha Olszowskiego (proboszcz w latach 1705–1720). Żydom zarzucano wkupywanie należących do katolików domów oraz głośne zachowanie zakłócające niedzielne msze święte w kościele parafialnym. Spór trafił do sądu biskupa krakowskiego Kazimierza Łubieńskiego, który nakazał zburzenie dwóch dębickich synagog (w Nowej i Starej Dębicy), a także zakazał Żydom wychodzić z domów podczas katolickich procesji i zabronił im przyjmowania na służbę katolików. Ostatecznie biskup zgodził się na funkcjonowanie synagogi w Nowym Mieście. Wskutek niezwykle skąpych materiałów źródłowych nie sposób dokładnie zrelacjonować przebiegu sporu oraz rozstrzygnąć kwestii ewentualnej rozbiórki i odbudowy dębickich synagog²⁴. Na co dzień jednak pomiędzy Polakami a Żydami nie dochodziło do większych zatargów, a wręcz przeciwnie, istniały ożywione relacje handlowe. Miasteczko słynęło w okolicy jako duży ośrodek prowadzonego przez Żydów gorzelnictwa²⁵.

Liczba ludności Dębicy w przypadku okresu przed uzyskaniem przez Galicję autonomii pozostawała na podobnym poziomie, a z czasem nastąpił jej znaczny wzrost. W roku 1799 liczyła Dębica 1430 mieszkańców (w tym 878 Żydów), a w 1824 r. 1436 (w tym 782 Żydów)²⁶. W połowie wieku XIX miasteczko zamieszkiwało 2667 osób²⁷. Ten znaczący przyrost liczby ludności w przeciągu kilkudziesięciu lat wiązał się z jednej strony z budową linii kolejowej Karola Ludwika łączącej Kraków z Lwowem i napływającymi do miasta inwestycjami, z drugiej zaś strony z osiedleniem się w Dębicy rzesz żydowskich chasydów. Tym samym Dębica stopniowo stawała się w coraz większym

²² Biblioteka Czartoryskich, sygn. 1099 IV Rkp, *Regestr pogłównego prowincyi małopolskiej 1676*, k. 377. Zob. J. Rajman, dz. cyt., s. 143–144; Z. Guldón, *Ludność żydowska w miastach małopolskich w drugiej połowie XVII wieku* [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kuryk, Przemyśl 1991, s. 93.

²³ J. Rajman, dz. cyt., s. 143.

²⁴ Tamże, s. 155–156; A. Więch, *Wprowadzenie...*, s. 15–16.

²⁵ Zob. *Księga Wójtowska Dębicy*, red. J. Dymitrowski, Dębica 2010; J. Rajman, dz. cyt., 156–161.

²⁶ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej AN Kraków), *Teki Schneidra*, sygn. 1849, 1850; Ł. Jewuła, *Galicyjskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013, s. 186.

²⁷ Stan dla roku 1857; A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od 1810 do 1960 r.*, Warszawa 1967, s. 10.

stopniu typowym, tytułowym sztetlem, zamieszkałym jednakże głównie przez żydowską biedotę, w mniejszym zaś stopniu przez asymilującą się inteligencję. Określenie precyzyjnego składu narodowościowego dla interesującego nas okresu nie jest jednak do końca możliwe. Stanowiące w tym wypadku podstawowe źródło informacji austriackie spisy powszechne nie zawierały bowiem kategorii narodowościowej. Szacowanie przynależności narodowej może się więc odbywać jedynie na podstawie informacji dotyczących używanego języka bądź przynależności wyznaniowej. Oba kryteria nie są jednak do końca wiarygodne i bazują na uproszczeniach i stereotypach. W przypadku używanego języka nie brano w ogóle języka hebrajskiego ani jidysz, stąd też zmuszona dokonać wyboru ludność żydowska najczęściej wskazywała język polski, w mniejszym stopniu niemiecki²⁸. Kryterium wyznaniowe z kolei prowadziło do daleko idących uproszczeń, niejako bowiem z automatu uznawało m.in. osoby rzymskokatolickie za Polaków, a greckokatolickie za Rusinów/Ukraińców. Należy również pamiętać, że władze państwowe do końca istnienia Austro-Węgier nie uznawały Żydów za osobną grupę narodowościową²⁹. Sytuację wyznaniową, a co za tym idzie, w pewnym stopniu narodowościową, jaka panowała w Dębicy w latach 1880–1910, obrazuje tabela 1.

Tabela 1. Stosunki wyznaniowe w Dębicy w latach 1880–1910

Rok	Ludność ogółem	Wyznanie rzymskokatolickie		Wyznanie greckokatolickie		Wyznanie mojżeszowe		Inni	
1880	3 256	709	21,8%	152	4,7%	2 385	73,2%	10	0,3%
1890	3 578	1 410	39,4%	9	0,3%	2 153	60,2%	6	0,1%
1900	3 991	1 536	38,5%	217	5,4%	2 205	55,3%	33	0,8%
1910	4 871	2 724	55,9%	21	0,4%	2 119	43,5%	7	0,2%

Źródło: I. Weinfeld, *Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaniowy (1881–1910)*, „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych” 1912, t. 24, z. 2, s. 42.

Dzięki korzystnemu usytuowaniu na trasie linii kolejowej, a także budowie w latach 90. XIX stulecia linii do Rozwadowa, stała się Dębica istotnym węzłem kolejowym, co automatycznie przełożyło się na zauważalny wzrost liczby ludności z 3256 osób w roku 1880 do 4871 w 1910³⁰. Jednocześnie daje się zauważyć zmiana w proporcjach pomiędzy ludnością polską a żydowską,

²⁸ J. Pająk, *Od autonomii do niepodległości. Kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny 1914–1918*, Kielce 2012, s. 24.

²⁹ M. Śliż, *Galicjyjscy Żydzi na drodze do równouprawnienia 1848–1914*, Kraków 2006, s. 40.

³⁰ I. Weinfeld, *Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaniowy (1881–1910)*, „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych” 1912, t. 24, z. 2, s. 42.

która w 1880 r. osiągnęła najwyższy procentowy udział osób na ogólną liczbę mieszkańców z wynikiem ponad 72%, będąc właściwie, aż do początku XX w., żywiołem dominującym w składzie narodowościowym mieszkańców Dębicy. Tendencja ta uległa jednak zmianie i w stosunkowo krótkim okresie nastąpił znaczący spadek osób pochodzenia żydowskiego w populacji Dębicy do nieco ponad 40% w 1910 r. Tym samym zaczęli w mieście dominować Polacy. Jak słusznie zauważył Alojzy Zielecki, sytuacja taka była czymś niespotykanym na tle innych miast galicyjskich³¹. Wzrost liczby ludności następował poprzez napływ nowych mieszkańców przy jednoczesnym zachowaniu niezmienną powierzchnią miasta. Trudno określić, jaki wpływ na liczbę mieszkańców miał stacjonujący w Dębicy garnizon wojskowy oraz w jakim stopniu do zmniejszenia się liczby ludności żydowskiej przyczyniła się obejmująca głównie rodziny żydowskie emigracja do Stanów Zjednoczonych³², a także migracja w ramach państwa Habsburgów. Galicyjscy Żydzi chętnie osiedlali się na terenie Austrii Dolnej, przedstawiciele inteligencji oraz rzemieślnicy kierowali się głównie w kierunku Wiednia³³. W mniejszym stopniu jako kierunek emigracji wybierano Palestynę, chociaż był on szczególnie propagowany przez niezwykle aktywny w Galicji ruch syjonistyczny: „Jeżeli ktoś nie miał innego wyjścia, gdyż przykładowo nie mógł zarobić na życie w Dębicy (a takich było w istocie wielu), miał przed sobą nęcącą perspektywę emigracji do Niemiec lub do Ameryki, a wcześniej do Anglii. Ziemia Izraela nie była brana pod uwagę, gdyż wydawała się nierealna”³⁴.

Relacje pomiędzy polskimi i żydowskimi mieszkańcami Dębicy układały się poprawnie, bez większych niepokojów. Społeczności żydowskiej w Dębicy nie dotknęły pogromy ani wystąpienia o charakterze antyżydowskim, jak to było w innych galicyjskich miejscowościach³⁵. Polacy i Żydzi mieszkali obok siebie, współtworząc dębicki sztetl, który tym samym stawał się przestrzenią spotkania dwóch odmiennych światów³⁶. Miejszem takiego współżycia była niewątpliwie szkoła. W 1900 r. w Dębicy dzięki staraniom mieszkańców założono państwowe gimnazjum, w którym aż do I wojny światowej uczniowie wyznania mojżeszowego stanowili około 10%³⁷.

³¹ A. Zielecki, dz. cyt., s. 242.

³² Na temat emigracji mieszkańców Galicji zob. M. Pollack, „Cesarz Ameryki”. *Wielka ucieczka z Galicji*, Wołowiec 2011.

³³ J. Pająk, dz. cyt., s. 34.

³⁴ R. Bornstein, *Pewnego razu było sobie...* [w:] *Księga...*, s. 75.

³⁵ Zob. M. Soboń, *Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868–1914*, Kraków 2011.

³⁶ Zob. A.S. Więch, *Miasteczko. Życie...*, s. 64–75.

³⁷ A. Kwolek, *Liceum Ogólnokształcące w Dębicy (próba monografii). 1900–2000*, Dębica 2000, s. 22–23.

Od końca lat 70. XIX w. zaobserwować możemy proces włączania się przedstawicieli społeczności żydowskiej w zarządzanie miastem. W 1879 r. odpowiedzialnym za finanse miasta stał się Mendel Mahler³⁸. Dwa lata później zastępcą nowo wybranego polskiego burmistrza Karola Rozmysłowskiego został przełożony gminy żydowskiej Lazar Perlstein³⁹, który tę funkcję pełnił dwukrotnie, w latach 1881–1884 i 1890–1894⁴⁰. Tym samym wykształcił się w Dębicy (podobnie jak w wielu innych galicyjskich miasteczkach) zwyczaj, że polskiego burmistrza zastępował żydowski wiceburmistrz⁴¹. Kolejnymi żydowskimi wiceburmistrzami miasta byli: Jonasz Geschwind (1894–1904), Salomon Fischler (1904–1909) i Chaim Mahler (1909–1914)⁴². Relacje pomiędzy władzami miasta a gminą żydowską opierały się na współpracy i wzajemnej pomocy. Miasto wspierało chociażby żydowski cheder lub łaźnię, a sama gmina pomagała w organizacji różnych miejskich przedsięwzięć, a także uwzględniała potrzeby katolickiej parafii⁴³. Starano się współdziałać dla dobra całej społeczności. Zdarzało się nawet, że w czasie trwania świąt żydowskich wyznaczano części miasta, w których miały się one odbywać, tak aby nie wpływało to na życie katolickich mieszkańców⁴⁴. Wpływ na taką sytuację miał również niewątpliwie fakt, że radni żydowscy w Dębicy stanowili zazwyczaj zdecydowaną większość pośród członków rady miejskiej⁴⁵.

Od lat 70., 80. XIX w. trwał proces uniezależniania się od Ropczyc żydowskiej gminy wyznaniowej w Dębicy. Zbiegło się to poniekąd w czasie z oficjalnym nadaniem judaizmowi kategorii wyznania przez władze państwowe⁴⁶. Funkcję rabinów sprawowali: Rubin Horowitz (1872–188?), Alter Jeszaja Horowitz (188?–1895) i Szmuel Horowitz (1895–1923)⁴⁷. W Dębicy istniały dwie

³⁸ AN Kraków, *Teki Schneidra*, sygn. 374.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Zob. J. Małecki, *Udział Żydów w organach samorządu większych miast galicyjskich na początku XX wieku* [w:] *Polska i Polacy w XIX i XX wieku. Studia ofiarowane Profesorowi Mariuszowi Kulczykowskiemu w 70. rocznicę Jego urodzin*, Kraków 2002, s. 53–60; T. Gąsowski, *Żydzi krakowscy w drodze do nowoczesności* [w:] *Budowali nowoczesny Kraków. Żydzi w samorządzie miejskim, gospodarczym i finansowym miasta (1866–1939)*, red. B. Cisowska, Kraków 2015s. 18–61.

⁴² Tamże; A. Zielecki, dz. cyt., s. 242–244.

⁴³ AN Kraków, *Teki Schneidra*, sygn. 374; A. Zielecki, dz. cyt., s. 246.

⁴⁴ A. Zielecki, dz. cyt., s. 246.

⁴⁵ Według danych z 1907 r.; S. Kasznica, *Skład wyznaniowy i zawodowy reprezentacji gmin podlegających ustawom 1889 i 1896 r. w roku 1907 (w porównaniu ze stanem w roku 1874)*, „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych” 1909, t. 22, z. 1, s. 21; M. Śliz, dz. cyt., s. 37.

⁴⁶ J. Michalewicz, *Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji doby autonomicznej*, Kraków 1995, s. 33.

⁴⁷ N.M. Gelber, *Historia...*, s. 44.

żydowskie synagogi, cmentarz, szkoła, a gmina zatrudniała dwóch urzędników⁴⁸. Gmina początkowo w swoich działaniach skupiała się głównie na kwestiach religijnych, z czasem dopiero aktywniej włączyła się w prace na rzecz poprawy położenia ekonomicznego społeczności żydowskiej: „Gmina dębicka miała przywilej posiadania własnej rady gminnej. Jednak rada ta zajmowała się jedynie kwestiami religijnymi i nie przedstawiała żadnych nowych pomysłów, które pozwoliłyby poprawić sytuację ekonomiczną i kulturalną rosnącej populacji żydowskiej”⁴⁹. W okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej w skład władz gminy wchodził: Mendel Mahler (przewodniczący), Jisrael Shtarch, Jaakow⁵⁰ Taub, Jona Geshwind, Hersz Shuldenfrei, Jakow Lishe, Chaim Asler, Mosze Sommer, Abraham Kus, a sekretarzem był Jehuda Tewel⁵¹. Cmentarzem opiekowała się żydowska fundacja „Chewra kadisha”⁵², a także towarzystwo „Bikur Cholim”, które zajmowało się również osobami starszymi i chorymi, a na jego czele stał Jaakow Taub⁵³. Warto dodać, że takie fundacje powstawały zazwyczaj w gminach zamożnych, o przeciętnej liczbie osób powyżej 2500. Na terenie Galicji Zachodniej działały jedynie cztery takie fundacje, w tym jedna właśnie w Dębicy, co może wskazywać na dość dobrą sytuację finansową gminy, która utrzymywała także dwie łaźnie gminne⁵⁴ oraz opłacała nauczyciela religii mojżeszowej w szkole powszechnej. Był nim Mosze Wallach⁵⁵. W 1914 r. budżet gminy wynosił 13 tys. koron⁵⁶. Na początku XX w. w skład gminy żydowskiej w Dębicy i żydowskiego okręgu metrykalnego wchodziły: Bobrowa z Wolą Bobrowską, Braciejowa, Brzeźnica z Wolą Brzeźnicką i Borkiem, Dębica, Gawrzyłowa, Góra Motyczna, Grabiny, Gumniska Fox, Kawęczyn Dębicki, Korzeniów, Latoszyn, Nagawczyna, Nagoszyn, Podgrodzie z Grabówką, Pustynia z Kendzierzem i Kozłowem, Stasiówka, Stobierna, Straszecin, Wola Wielka z Zawierzbem, Wola Żyrakowska, Wolica, Zawada, Żyraków⁵⁷.

Przeważająca część dębickich Żydów trudniła się przede wszystkim handlem. Sytuacja wyglądała więc podobnie jak w innych okolicznych miasteczkach⁵⁸: „Jeśli Polacy trudnili się handlem raczej sporadycznie, częściej kra-

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże, s. 42.

⁵⁰ Jaakow (hebr.) – Jakub.

⁵¹ N.M. Gelber, *Historia...*, s. 43.

⁵² J. Michalewicz, dz. cyt., s. 82.

⁵³ N.M. Gelber, *Historia...*, s. 43.

⁵⁴ J. Michalewicz, dz. cyt., s. 82–83.

⁵⁵ N.M. Gelber, *Historia...*, s. 43.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ J. Michalewicz, dz. cyt., s. 145–146.

⁵⁸ Zob. I. Wodzińska, A.S. Więch, *Obraz Żyda w społeczności prowincjonalnej Galicji na przełomie XIX i XX w.*, „Biuletyn Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej” 2015, nr 3, s. 57–71.

marstwem, a zasadniczo rzemiosłem, to u Żydów było wręcz odwrotnie: na pierwszym planie był handel i kramarstwo, natomiast rzemiosło na planie drugim i jeszcze dalszym. Jeżeli je uprawiali, to jedynie wybrane zawody, zwłaszcza niewymagające większego wysiłku fizycznego. Byli tedy krawcami, szewcami, cyrulikami: puszczałymi krew, stawiającymi chorem pijawki, a później bańki, wyrywającymi zęby i golącymi brody, zegarmistrzami i czasem blacharzami. Jeszcze po wsiach tu i ówdzie spotykało się Żydów rolników, natomiast w miasteczkach prawie nigdy⁵⁹. W Dębicy Żydzi zdecydowanie dominowali. Spośród 47 osób zajmujących się handlem tylko 5 było Polakami⁶⁰. Na 7 rzeźników 6 było Żydami, na 4 piekarnie 3 należały do piekarzy żydowskich⁶¹, stanowiących dużą konkurencję dla piekarni prowadzonej przez polską rodzinę Roztoczyńskich: „Przed wojną nie było łatwo utrzymać się na powierzchni silnej konkurencji, zwłaszcza ze strony większych i mniejszych piekarenek żydowskich, z których niektóre wypiekały dobry chleb, a jeszcze lepsze obwarzanki. Cukiernik Goldfarb produkował niebywałe kremówki, które wraz z wyprodukowaną przez niego wodą silnie nagazowaną z dodatkiem soku malinowego – smakowały wybornie, że palce lizać”⁶². Żydzi dominowali także jako właściciele zakładów krawieckich, a także różnego rodzaju szynków i lepszych restauracji. W latach poprzedzających wybuch Wielkiej Wojny w mieście działał hotel Szlomo Bornsteina, a wcześniej także hotel należący do Bendeta Fetta, który był także właścicielem niewielkiej trafiki i aktywnym działaczem syjonistycznym. W pamięci potomnych pozostały podejmowane przez niego próby skonstruowania zegara, który budziłby zatrzymujących się w hotelu podróżnych, co stało się znaną powszechnie w Dębicy przysłówką: „Bendet Fett o zegarach marzy,/ Ale zbladł niczym trup na twarzy”⁶³. Dużą popularnością i uznaniem cieszyła się usytuowana w rynku miasteczka księgarnia prowadząca sprzedaż artykułów papierniczych wyprodukowanych w dębickiej drukarni Hindy Hauser. Znana była nie tylko w Galicji, na której terenie prowadziła sprzedaż wysyłkową, ale także w całych Austro-Węgrzech⁶⁴. W początku XX w. na 73 zakłady rzemieślnicze w Dębicy 42 prowadzone były przez Polaków, a reszta pozostawała w rękach żydowskich⁶⁵.

⁵⁹ F. Kotula, *Miasteczko na przykładzie Głogowa Małopolskiego i jego sąsiadów. Próba biografii*, Głogów Małopolski 2014, s. 217–218.

⁶⁰ A. Zielecki, dz. cyt., 237.

⁶¹ Tamże, s. 218.

⁶² J. Roztoczyński, *Piekarnia, jej założyciele i kontynuatorzy* [w:] J.J. Białkiewicz, *Okruchy pamięci o rodzinie Roztoczyńskich*, Kraków 2011, s. 74.

⁶³ R. Bornstein, D. Leibel, *Bendet Fett* [w:] *Księga...*, s. 148–149.

⁶⁴ A. Zielecki, dz. cyt., s. 236.

⁶⁵ Tamże, s. 234.

Usytuowanie miasta na trasie linii kolejowej i uczynienie z niego w latach 90. XIX w. ważnego węzła przyczyniło się do wzrostu znaczenia gospodarczego Dębicy. Zaczęły powstawać w niej liczne magazyny oraz składy, a także pierwsze zakłady przemysłowe. Należały one w większości do Żydów. Były to m.in. założona w 1878 r. przez Jakuba Tauba Fabryka Wyrobów Powroźniczych i Mat Trzciny, a także Krajowa Fabryka Tacek, Kół i Wozów Natana Grünspana, Fabryka Zeszytów i Galanterii Papierowej wspomnianej już Hindy Hauser⁶⁶, Fabryka Ślusarska Maszyn i Odlewnia Żelaza Natana Eisna. Funkcjonowały młyny Jakuba Leichtera, Beila Schenka, tartak parowy Lazara Perlsteina, cegielnia Izmaela Widerspana, Kerner Kornreicha, wytwórnia mydła i świec Hersza i Jakuba Redera oraz olejarnia Chaima Schesingera⁶⁷. W sumie na początku XX w. istniało w Dębicy 15 niewielkich zakładów przemysłowych zatrudniających około 200 pracowników. Ich właścicielami byli w większości Żydzi⁶⁸. Do najbogatszych mieszkańców Dębicy należeli będący właścicielami domów czynszowych oraz parceli budowlanych i osiągający roczne dochody około 6500 złr: Moszko Goldberg, Juda Mahler, Izrael Hacke. Również Żydzi byli właścicielami największych dębickich domów. Należeli do nich: Izrael Hacke, Juda Mahler, Moszko Ulman, Izaak Lüberman, Mechel Tetl, Naftuła Daar⁶⁹. Zabudowa żydowska w Dębicy zlokalizowana była głównie w okolicach rynku miasteczka (tzw. Nowej Dębicy), a także w rejonie ulicy Wielopolskiej prowadzącej od rynku tzw. Starej Dębicy w kierunku południowym. Przeważały domy drewniane, parterowe, kryte gontem, a jeszcze częściej strzechą, ze ścianami z polepką glinianą lub wyprawką wapienną. Domy murowane stanowiły nieliczne wyjątki⁷⁰.

Zamożne rodziny żydowskie, chociaż nadawały ekonomiczny ton całemu miasteczku, stanowiły jednakże mniejszość pośród zamieszkującej je społeczności wyznawców religii mojżeszowej. Dominowali ubodzy chasydzi, którym jednakże starano się pomagać. W 1893 r. powstała Fundacja Marii Gewirtzowej wspomagająca ubogich Żydów⁷¹. Echa sytuacji ekonomicznej żydowskich rodzin odnaleźć możemy we wspomnieniach: „Dębicki Żydzi [...] prowadzili na ogół skromne i powściągliwe życie, choć – rzecz jasna – wyraźnie różnili

⁶⁶ Założona w 1883 roku; J. Dymitrowski, *Kalendarium Ziemi Dębickiej 1866–1951* [w:] Robert Berger i Krzysztof Penderecki. *Dziadek i wnuk. Przewodnik po wystawie*, red. J. Chrobak, J. Michalik, Dębica 2009, s. 83.

⁶⁷ *Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi 1913*, Lwów 1913, s. 339, 398, 399, 517, 602, 604, 611, 663, 674, 675, 783, 789.

⁶⁸ A. Zielecki, dz. cyt., s. 232; E. Wodzień, *Dębica – nasze szkolnictwo do końca XX wieku*, Dębica 2013, s. 69.

⁶⁹ A. Zielecki, dz. cyt., s. 217–218.

⁷⁰ A.S. Więch, *Miasteczko...*, s. 30.

⁷¹ J. Dymitrowski, dz. cyt., s. 84.

się pod względem posiadanego majątku. Byli bowiem wśród nich i tacy, którzy mogli zakosztować mięsa jedynie raz w tygodniu”⁷².

Na przełomie XIX i XX w. nastąpił pośród społeczności żydowskiej Dębicy intensywny rozwój ruchu syjonistycznego. Działało szereg stowarzyszeń i organizacji, które za cel stawiały sobie jednak nie tylko propagowanie syjonizmu, ale także żydowskiej historii i kultury. Dobrym przykładem może być kobiece stowarzyszenie „Debora” organizujące przedstawienia teatralne oraz prowadzące bibliotekę liczącą kilkaset pozycji książkowych, głównie w języku polskim i niemieckim⁷³. Spośród działających w mieście stowarzyszeń syjonistycznych wymienić należy: „Ahawat Syjon”, „Poalej Syjon”, „Mizrachi”⁷⁴. W ich prace angażowali się głównie ludzie młodzi prowadzący między sobą zażarte dysputy dotyczące nie tylko syjonizmu, ale także socjalizmu⁷⁵, którego idee trafiały w Dębicy na podatny grunt, zwłaszcza w środowiskach niezamożnych robotników.

Reasumując powyższe rozważania, należy zauważyć, że tuż przed wybuchem Wielkiej Wojny Dębica była dobrze rozwijającym się miasteczkiem, w którym ludność żydowska stopniowo przestawała być czynnikiem dominującym. Sytuacja ta uległa wzmocnieniu już w pierwszych latach wojny, kiedy to Dębicę opuściła zdecydowana większość społeczności żydowskiej, udając się głównie w kierunku Czech oraz stołecznego Wiednia. Wielu z jej członków, podobnie jak w innych rejonach Galicji, nie powróciło już do swojej rodzinnej miejscowości po zakończeniu działań wojennych⁷⁶. Na tle innych miast i miasteczek Galicji Zachodniej dębicki sztetl pod względem liczby ludności narodowości żydowskiej w okresie autonomicznym zbliżony był bardziej do obszarów Galicji Wschodniej. W 1910 r., kiedy w miastach Galicji Zachodniej odsetek ludności żydowskiej wynosił 28,8%, a w Galicji Wschodniej 39,4%⁷⁷, w Dębicy Żydzi stanowili ponad 40% mieszkańców miasta⁷⁸. Z kolei pod względem struktury społeczno-zawodowej Dębica nie odstawała od innych podobnych organizmów miejskich na tym obszarze Galicji⁷⁹. Do

⁷² N.M. Gelber, *Dębickcy rabini* [w:] *Księga...*, s. 45.

⁷³ R. Faust, *Debora* [w:] *Księga...*, s. 161.

⁷⁴ N.M. Gelber, *Oświecenie i syjonizm* [w:] *Księga...*, s. 56–64; R. Bornstein, *Pewnego razu było sobie...*, s. 71–75.

⁷⁵ N. Shnier, *Początek* [w:] *Księga...*, s. 79.

⁷⁶ J. Pająk, dz. cyt., s. 34.

⁷⁷ Tamże, s. 36.

⁷⁸ I. Weinfeld, dz. cyt., s. 42.

⁷⁹ Zob. A. Zielecki, *Struktura ludności w miastach Galicji środkowej w latach 1867–1914*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 1994, nr 2, s. 133–155; tenże, *Struktura ludności miast Galicji w dobie autonomicznej (1867–1914)* [w:] *Sąsiedztwo. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim w czasach nowożytnych*, Rzeszów 1997, s. 121–155; tenże, *Struktura mieszczaństwa galicyjskiego w latach 1867–1914* [w:] *Miasteczko polskie w XIX–XX wieku jako zjawisko kulturalno-obyczajowe*, Kielce 1998, s. 49–97; tenże, *Struktura ludności miast Galicji w dobie autonomicznej* [w:] *Rozwój...*, s. 79–96.

końca trwania Galicji małomiasteczkowa społeczność Dębicy pozostała niezmieniona, a pośród społeczności żydowskiej można było wydzielić izolujących się od pozostałych mieszkańców chasydów, spośród których rekrutowały się rzesze dębickiej biedoty oraz Żydów ulegających procesom asymilacji i aktywnie włączających się w życie miasteczka.

Bibliografia

Archiwum Narodowe w Krakowie
sygn. 374, 1849, 1850
Biblioteka Czartoryskich
sygn. 1099 IV Rkp

- Bartosz A., *Galicyskim szlakiem chasydów sądecko-bobowskich*, Kraków–Budapeszt 2015.
- Bogucka M., *Życie codzienne – spory wokół profilu badań, definicji*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1996, t. 44, nr 3, s. 242–253.
- Bornstein R., *Pewnego razu było sobie...* [w:] *Księga Dębicy. Kolebka naszej młodości. Wspomnienia żydowskich mieszkańców Dębicy*, red. A.S. Więch, Przemyśl 2014, s. 71–78.
- Bornstein R., Leibel D., *Bendet Fett* [w:] *Księga Dębicy. Kolebka naszej młodości. Wspomnienia żydowskich mieszkańców Dębicy*, red. A.S. Więch, Przemyśl 2014, s. 148–149.
- Cała A., *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa 1992.
- Dymitrowski J., *Kalendarium Ziemi Dębickiej 1866–1951* [w:] *Robert Berger i Krzysztof Penderecki. Dziadek i wnuk. Przewodnik po wystawie*, red. J. Chrobak, J. Michalik, Dębica 2009.
- Faust R., *Debora* [w:] *Księga Dębicy. Kolebka naszej młodości. Wspomnienia żydowskich mieszkańców Dębicy*, red. A.S. Więch, Przemyśl 2014, s. 65–66.
- Gąsowski T., *Między gettem a światem. Dylematy ideowe Żydów galicyjskich na przełomie XIX i XX wieku*, Kraków 1997.
- Gąsowski T., *Żydzi krakowscy w drodze do nowoczesności* [w:] *Budowali nowoczesny Kraków. Żydzi w samorządzie miejskim, gospodarczym i finansowym miasta (1866–1939)*, red. B. Cisowska, Kraków 2015, s. 18–61.
- Gelber N.M., *Dębicy rabini* [w:] *Księga Dębicy. Kolebka naszej młodości. Wspomnienia żydowskich mieszkańców Dębicy*, red. A.S. Więch, Przemyśl 2014, s. 44–46.
- Gelber N.M., *Historia Żydów w Dębicy* [w:] *Księga Dębicy. Kolebka naszej młodości. Wspomnienia żydowskich mieszkańców Dębicy*, red. A.S. Więch, Przemyśl 2014, s. 30–43.
- Gelber N.M., *Oświecenie i syjonizm* [w:] *Księga Dębicy. Kolebka naszej młodości. Wspomnienia żydowskich mieszkańców Dębicy*, red. A.S. Więch, Przemyśl 2014, s. 56–60.
- Goldberg-Mulkiewicz O., *Miasteczko w miasteczku. Funkcjonowanie pojęcia sztetl*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 2012, t. 51, s. 61–76.
- Guldon Z., *Ludność żydowska w miastach małopolskich w drugiej połowie XVII wieku* [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 85–98.
- Hoff J., *Wschodniogalicyski sztetl (na przykładzie Czortkowa)* [w:] *Historia. Społeczeństwo. Wychowanie*, red. J. Maternicki, M. Hoszowska, P. Sierżęga, Rzeszów 2003, s. 339–351.
- Hoff J., *Wygląd małych miast galicyjskich w XIX i na początku XX wieku* [w:] *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej. Materiały z sesji, Jasło 23–24 kwietnia 1999*, red. Z. Beiersdorf, A. Laskowski, Jasło 2001, s. 97–108.

- Hoffman E., *Sztetl. Świat Żydów polskich*, Warszawa 2001.
- Horn M., *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z roku 1507*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974, nr 3.
- Jelonek A., *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od 1810 do 1960 r.*, Warszawa 1967.
- Jewuła Ł., *Galicyjskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013.
- Kalinka W., *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*, Kraków 1898.
- Kałwa D., *Polska doby rozbiorów i międzywojenna* [w:] *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Chwałba, Warszawa 2006, s. 219–336.
- Kasznica S., *Skład wyznaniowy i zawodowy reprezentacji gmin podlegających ustawom 1889 i 1896 r. w roku 1907 (w porównaniu ze stanem w roku 1874)*, „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych” 1909, t. 22, z. 1.
- Kiryk F., *Początki miasta i osady* [w:] *Dębica. Zarys dziejów miasta i regionu*, red. J. Buszko, F. Kiryk, Kraków 1995, s. 85–108.
- Kłańska M., *Daleko od Wiednia. Galicja w oczach pisarzy niemieckojęzycznych 1772–1918*, Kraków 1991.
- Kotula F., *Miasteczko na przykładzie Głogowa Małopolskiego i jego sąsiadów. Próba biografii*, Głogów Małopolski 2014.
- Księga Wójtowska Dębicy*, red. J. Dymitrowski, Dębica 2010.
- Kwolek A., *Liceum Ogólnokształcące w Dębicy (próba monografii), 1900–2000*, Dębica 2000.
- Małecki J., *Udział Żydów w organach samorządu większych miast galicyjskich na początku XX wieku* [w:] *Polska i Polacy w XIX i XX wieku. Studia ofiarowane Profesorowi Mariuszowi Kulczykowskiemu w 70. rocznicę Jego urodzin*, Kraków 2002, s. 53–60.
- Michalewicz J., *Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji doby autonomicznej*, Kraków 1995.
- Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919.
- Ouaknin M.-A., *Chasydzi*, Warszawa 2002.
- Pająk J., *Od autonomii do niepodległości. Kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny 1914–1918*, Kielce 2012.
- Petrovsky-Shtern Y., *The Golden Age shtetl. A new history of Jewish life in East Europe*, Princeton–Cambridge 2014.
- Pollack M., „Cesarz Ameryki”. *Wielka ucieczka z Galicji*, Wołowiec 2011.
- Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- Rajman J., *W okresie nowożytnym* [w:] *Dębica. Zarys dziejów miasta i regionu*, red. J. Buszko, F. Kiryk, Kraków 1995, s. 109–170.
- Roztoczyński J., *Piekarnia, jej założyciele i kontynuatorzy* [w:] J.J. Białkiewicz, *Okruchy pamięci o rodzinie Roztoczyńskich*, Kraków 2011.
- Sabor A., *Sztetl. Śladami żydowskich miasteczek. Działoszyce – Pińczów – Chmielnik – Szydłów – Chęciny. Przewodnik*, Kraków 2005.
- Shnier N., *Początek* [w:] *Księga Dębicy. Kolebka naszej młodości. Wspomnienia żydowskich mieszkańców Dębicy*, red. A.S. Więch, Przemyśl 2014, s. 79–81.
- Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi 1913*, Lwów 1913.
- Soboń M., *Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868–1914*, Kraków 2011.
- Szarota T., *Życie codzienne – temat badawczy, czy tylko popularyzacja? Na marginesie serii wydawniczych Hachette i PIW-u*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1996, t. 44, nr 3, s. 239–245.

- Szczeklik K., *Pilžno i pilźnianie*, Kraków 1911.
- Śliż M., *Galicijscy Żydzi na drodze do równouprawnienia 1848–1914*, Kraków 2006.
- Tabasz W., *Podkarpaccy Żydzi. Codzienność, noc, nadzieja*, Ropczyce 2009.
- Tuszecki M., *Żaba pod językiem. Medycyna ludowa Żydów aszkenazyjskich przełomu XIX i XX wieku*, Kraków–Budapeszt 2015.
- Weinfeld I., *Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaniowy (1881–1910)*, „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych” 1912, t. 24, z. 2.
- Więch A.S., *Księgi pamięci jako źródło historyczne do badań społeczności żydowskiej na terenie obecnego województwa podkarpackiego*, „Biuletyn Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej” 2017, nr 4, s. 53–71.
- Więch A.S., *Miasteczko Pruchnik w XIX–XX wieku* [w:] *Pruchnik. Studia z dziejów miasta i okolic*, red. M. Wolski, Kraków 2014.
- Więch A.S., *Miasteczko. Życie codzienne mieszkańców Dębicy w latach 1900–1939*, Przemyśl 2012.
- Więch A.S., *Wprowadzenie. Świat dębickiego sztetla* [w:] *Księga Dębicy. Kolebka naszej młodości. Wspomnienia żydowskich mieszkańców miasta*, red. A.S. Więch, Przemyśl 2014, s. 11–24.
- Wodzień E., *Dębica – nasze szkolnictwo do końca XX wieku*, Dębica 2013.
- Wodzińska I., Więch A.S., *Obraz Żyda w społeczności prowincjonalnej Galicji na przełomie XIX i XX w.*, „Biuletyn Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej” 2015, nr 3, s. 57–71.
- Wolski M., *Rozpad dóbr dębickich Gryfów w XV i początkach XVI wieku*, „Teki Krakowskie” 1997, nr 5, s. 187–200.
- Zielecki A., *Struktura ludności miast Galicji w dobie autonomicznej (1867–1914)* [w:] *Sąsiedztwo. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim w czasach nowożytnych*, Rzeszów 1997, s. 121–155.
- Zielecki A., *Struktura ludności miast Galicji w dobie autonomicznej* [w:] *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej. Materiały z sesji, Jasło 23–24 kwietnia 1999*, red. Z. Beiersdorf, A. Laskowski, Jasło 2001, s. 79–96.
- Zielecki A., *Struktura ludności w miastach Galicji środkowej w latach 1867–1914*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 1994, nr 2, s. 133–155.
- Zielecki A., *Struktura mieszczaństwa galicyjskiego w latach 1867–1914* [w:] *Miasteczko polskie w XIX–XX wieku jako zjawisko kulturalno-obyczajowe*, Kielce 1998, s. 49–97.
- Zielecki A., *W czasach autonomii* [w:] *Dębica. Zarys dziejów miasta i regionu*, red. J. Buszko, F. Kiryk, Kraków 1995, s. 197–294.

Headmaster's announcement books as a source of the history of everydayness in the Galician middle school at the beginning of the 20th century

Summary

The author discusses the usefulness of the headmaster's announcement books as a source of the history of everydayness in a Galician middle school at the beginning of the 20th century. These types of sources so far have been beyond the scope of interest for historians of education. They allow the recreation of many fleeting elements of school reality, so trivial and common that they were not reflected in other sources. The author uses books preserved from middle schools in Lviv, Sambor and Stanisławów in order to prove that the thesis that such sources can be useful, at the same time offering their description.

Key words: headmaster's announcement books, middle school, Galicia, everydayness, Sambor, Lviv, Stanisławów